

Dagmara Musiał

Katedra Psychologii Rozwojowej
Instytut Psychologii KUL

JAKOŚĆ ŻYCIA RELIGIJNEGO W ŚWIETLE TEORII K. DĄBROWSKIEGO

1. Wprowadzenie

Świat wartości stanowi jeden z wyznaczników jakości życia. Realizacja wartości będących na coraz wyższym poziomie – związanych z uniwersaliami, takimi jak: prawda, dobro i piękno – daje coraz wyższą jakość życia. Wiąże się to niejednokrotnie z ofiarą i cierpieniem. Zaś cierpienie przyporządkowane jest procesowi rozwoju, wzrastaniu, stawaniu się.

Rodzaj przyjmowanych wartości warunkuje poziom rozwoju człowieka. Stopień i sposób realizowania wartości określa jakość jego życia. Niejednokrotnie kryteria filozoficzne i religijne są podstawą w tworzeniu wartości i celów. To, że człowiek w swym działaniu kieruje się wartościami moralno-religijnymi pozwala mu przekraczać biologiczne uwarunkowania, przechodzić na coraz wyższy poziom rozwoju – od integracji pierwotnej do wtórnej poprzez kolejne procesy dezintegracji.

Wysiłek człowieka skierowany ku osiągnięciu wyższej jakości życia, a co za tym idzie, dążenie do życia na coraz wyższym poziomie rozwojowym – przedstawia teoria dezintegracji pozytywnej K. Dąbrowskiego. Integralną częścią tej teorii jest koncepcja osobowości rozumianej jako pełnia człowieczeństwa w kontekście najwyższego poziomu rozwojowego. Pełnię tę tworzą ogólnoludzkie właściwości psychiczne, do których zalicza się właściwości intelektualne, moralne, społeczne, estetyczne, a także religijne. Właściwości religijne przejawiają się w poszukiwaniu wartości transcendentnych. Stanowią je: poczucie czci religijnej, poczucie winy i grzechu, pokora, pragnienie zadośćuczynienia i wynagrodzenia Bogu i / lub człowiekowi ze względu na Boga. W pewnym stopniu także religijne odniesienie się do własnych cierpień i do śmierci, a także kontemplacja i przeżycia mistyczne (Dąbrowski 1984a).

2. Dynamizmy a wskaźniki jakości życia religijnego

Najważniejszym założeniem teorii dezintegracji pozytywnej jest pojęcie rozwoju jako procesu, który określany jest za pomocą istniejących w człowieku dynamizmów rozwojowych. Dynamizmy te określane są jako instynkt rozwojowy (Dąbrowski 1994). Rozluźnienie czy rozbiecie istniejących struktur rozwojowych powoduje stan dezintegracji, który w efekcie doprowadza do zintegrowania osobowości na wyższym poziomie – to podstawowa funkcja dynamizmów rozwojowych (Dąbrowski 1979). Rozwój człowieka dokonuje się na wielu płaszczyznach: intelektualnej, moralnej, społecznej, uczuciowej i religijnej. Należy więc stwierdzić, iż poznanie specyfiki działania dynamizmów rozwojowych, jak również poznanie rodzajów ich występowania na kolejnych poziomach rozwoju – pozwoli określić jakość życia religijnego człowieka.

Religijność zaś rozumiana jest jako osobowa i pozytywna relacja człowieka do Boga (Walesa 1997). O jej rozwoju świadczy szereg zmian w kierunku wyższej jakości życia religijnego. W orzekaniu o kierunku zmian życia religijnego niezwykle użyteczne są wskaźniki poziomu życia religijnego.

Wyróżnia się dwa rodzaje wskaźników: psychologiczno-formalne i treściowe (Walesa 1997). Do psychologiczno-formalnych zalicza się: wolność, świadomość, miłość, szczęście, intymność, interioryzację, integrację, autonomię, transcendowanie, relacje osobowe, znakowe ujmowanie zjawisk religijnych, obiektywizację, doskonałość, pokój wewnętrzny i owoce życia religijnego. Natomiast do treściowych wskaźników przynależy: naśladowanie Jezusa Chrystusa, zjednoczenie z Bogiem, współuczestniczenie z Kościołem w problemach egzystencjalnych świata, życie w obecności Bożej, uczestniczenie w Eucharystii, zaufanie Bogu, żywa wiara, uczestniczenie w krzyżu Jezusa Chrystusa, miłość nieprzyjaciół, wypełnianie woli Bożej, przebaczenie, wierność swojemu powołaniu, codzienne nawracanie się. Ponadto można dokonać analizy samej religijności według jej parametrów, wśród których wyróżnia się: świadomość religijną, uczucia religijne, decyzje religijne, więź ze wspólnotą osób wierzących, praktyki religijne, moralność religijną, doświadczenie religijne, formy wyznania wiary (Walesa 1997).

Na szczególną uwagę zasługuje wskaźnik psychologiczno-formalny, jakim jest interioryzacja. Dotyczy to przede wszystkim uwewnętrznienia wartości moralno-religijnych, które świadczą o jakości życia religijnego.

Dynamizmy rozwojowe w ujęciu Dąbrowskiego to czynniki intrapsychiczne kształtujące rozwój człowieka. To siła wewnętrzna skłaniająca człowieka do działania i pozwalająca mu przekształcać się (Dąbrowski 1979). Na każdym poziomie rozwoju osobowości, oprócz integracji pierwotnej, wys-

tępuje swoisty układ dynamizmów, który pozwala rozpoznać odpowiedni poziom rozwoju i określone formy zachowania się człowieka. Ponadto same dynamizmy charakteryzują się wielopoziomowością, tzn. występując na coraz wyższym poziomie rozwoju osobowości człowieka, same również osiągają wyższy poziom rozwoju (Dąbrowski 1984 b).

Spośród kilkunastu dynamizmów wyróżnionych przez Dąbrowskiego kilka jest szczególnie ważnych dla określania wyższej jakości życia religijnego.

Dynamizmem wrodzonym, specyficznym ludzkim jest tzw. „czynnik trzeci”, który ma charakter intelektualno-uczuciowo-wolitywny. Uważa się go za subiektywną normę postępowania i odniesienia wobec otoczenia i siebie samego, do swych ocen i do perspektywy temporalnej. A ponadto siła ta permanentnie uczestniczy w tym, aby owa norma była zachowana w każdym czynie. Istnieje tutaj określona analogia między czynnikiem trzecim a sumieniem, jednak tylko w pewnym zakresie. Dotyczy ona charakteru intelektualnego bądź intelektualno-uczuciowego sumienia, natomiast czynnik trzeci posiada jeszcze jeden wymiar – wolitywny. Przejawia się to w istnieniu wolności od – wewnętrznych i na ile to możliwe od – zewnętrznych zniewoleń. U osób posiadających ten dynamizm w formie dobrze rozwiniętej, w zasadzie nie ma miejsca na świadome popełnienie czynu niegodziwego (Dąbrowski 1979). Czynnik trzeci wpływa na występowanie takich psychologiczno-formalnych wskaźników życia religijnego, jak: autonomia, transcendowanie, doskonałość, interioryzację, wolność implikującą prawdę.

Z czynnikiem trzecim sprzężone są dwa inne dynamizmy: „ośrodek dyspozycyjno-kierowniczy” oraz „ideał osobowościowy”. Ośrodek dyspozycyjno-kierowniczy steruje ogólnym postępowaniem człowieka. Jest to system potrzeb i dążeń. Od niego zależą intelektualne, uczuciowe i wolitywne postawy życiowe. Dzięki temu dynamizmowi człowieka cechuje wrażliwość na wyższe, duchowe wartości (Dąbrowski 1994). Z dynamizmem tym współwystępują kolejne psychologiczno-formalne wskaźniki życia religijnego, a mianowicie: pokój i poczucie realizowania wartości wyższych. Zaś wystąpienie takich wskaźników religijności, jak: obiektywizacja i transcendowanie pozwala na stwierdzenie powstawania ośrodka dyspozycyjno-kierowniczego. Wówczas przejawia się on jako tendencje do przekroczenia aktualnych zwyczajów, sądów, aktualnego poziomu popędów.

Ideał osobowościowy to pewien wzór i jednocześnie potrzeba uzupełnień i kształtowania swej psychiki według tego wzoru. Na wyższym poziomie rozwoju ideał stanowi źródło energii dla dwóch wcześniej omówionych dynamizmów. Jego dynamizacja dokonuje się w medytacji, kontemplacji i przeżyciach mistycznych, czyli w syntezie psychicznego środowiska wewnętrznego (Dąbrowski 1979). Ideał osobowościowy pozwala więc na wyodrębnienie takich treściowych wskaźników religijności, jak: zjednoczenie z Bogiem, ży-

cie w obecności Bożej oraz psychologiczno-formalnego wskaźnika, jakim jest intymność. Ponadto ideał osobowości na poziomie wtórnej integracji jest źródłem życia wewnętrznego.

Natomiast zewnętrzne działania cechują kolejne dynamizmy: „odpowiedzialność”, „autentyzm”, „wysoki poziom empatii”, „autonomia” i „samodoskonalenie” (Dąbrowski 1994). Dynamizmy te współwystępują z następującymi wskaźnikami religijności: autonomią, doskonałością, współuczestniczeniem z Kościołem w problemach egzystencjalnych świata, codziennym nawracaniem się. Dynamizm zaś „empatii” zawiera dwa zasadnicze korelaty: zrozumienie i miłość innego, stąd też jest on bardziej podstawowy i bardziej globalny niż miłość. Empatia odpowiada za realizowanie się miłości i sprzężona jest z odpowiedzialnością. Dlatego stanowi podstawę występowania innych wskaźników religijności, jak: miłość, intymność, i relacje osobowe.

Kolejna grupa dynamizmów to: „niezadowolenie z siebie”, „zaniepokojenie sobą”, „poczucie wstydu”, „poczucie winy”, „poczucie grzechu”, „poczucie niższości w stosunku do siebie”, „zdziwienie sobą”. Działanie tych dynamizmów polega na tym, że człowiek jest niezadowolony z własnego postępowania i ma głęboką potrzebę zmiany w kierunku lepszego rozwoju. Jest on świadomy swoich wad, złych nawyków i wkłada wiele energii, by je zmienić (Dąbrowski 1994). Należy więc stwierdzić, iż ta grupa dynamizmów zakłada występowanie treściowych wskaźników jakości życia religijnego.

Dynamizm „przedmiot – podmiot w sobie” wykazuje skorelowane działanie z dynamizmem „wewnętrznej transformacji”. Stanowi on jeden z procesów samopoznania i samowychowania, w którym człowiek jest podmiotem i przedmiotem myślenia i działania. Kwintesencją jest zrozumienie własnego życia psychicznego i dokonanie krytycznej oceny. Dynamizm wewnętrznej transformacji dokonuje zmian podstawowych struktur osobowości, podczas których zasadniczą rolę odgrywają czynniki emocjonalne. Działanie tego dynamizmu dokonuje się na dwa wyraźne sposoby: (1) przekraczanie cyklu biologicznego, (2) przekraczanie własnego typu psychologicznego. W pierwszym przypadku rezultatem zastępowania skutków biologicznego starzenia się przez umysłowe i uczuciowe determinanty psychicznego rozwoju są: twórczość i bogate doświadczenia uczuciowe weryfikujące się w stale pogłębiającej się miłości i przyjaźni. W drugim przypadku następuje przetwarzanie własnych negatywnych cech charakterologicznych w kierunku przeciwnym – pozytywnym. Wymaga to jednak głębokiej refleksji i koncentracji (Dąbrowski 1984b). Dynamizmy te pozwalają określić niektóre wskaźniki psychologiczno-formalne religijności, a mianowicie: wolność i prawdę, świadomość, miłość, intymność rozumianą jako dogłębne obcowanie z drugim człowiekiem, interioryzację ujmowaną jako transformację różnych treści, transcendowanie, relacje osobowe.

Z dynamizmem „przedmiot – podmiot w sobie” współdziała grupa dynamizmów, do której zalicza się: „samoświadomość”, „samokontrolę”, „samowychowanie”, „samodoskonalenie” i „autopsychoterapię”. Dynamizmy te wyrażają świadomość własnego rozwoju i świadomość własnej tożsamości przy udziale autonomicznej hierarchii wartości (Dąbrowski 1994). Wskazują one kierunek zmian w rozwoju religijności poprzez to, że implikują następujące wskaźniki psychologiczno-formalne: świadomość, intymność, która zakłada rozeznanie własnej tożsamości, autonomię, obiektywizację i poczucie realizmu jako ujęcie tożsamości siebie i rzeczywistości religijnej.

Wymienione wyżej dynamizmy występują na różnych poziomach rozwojowych. Jednak ośrodek dyspozycyjno-kierowniczy działa w ciągu całego rozwoju, a zmienia się jedynie forma jego przejawu. Empatia i identyfikacja również działają przez cały proces rozwojowy, ale są obecne w rozwoju pod różnymi postaciami, w zależności od poziomu rozwoju i działają bardziej lub mniej intensywnie.

3. Zmiany religijności na poszczególnych poziomach rozwoju osobowości

Zgodnie z teorią dezintegracji pozytywnej wyróżnia się pięć poziomów w cyklu rozwojowym. Każdy poziom posiada swoistą charakterystykę ze względu na obecność odpowiednich dynamizmów rozwojowych. To z kolei pozwala określić jakość życia religijnego na każdym z tych poziomów.

Poziom I – integracja pierwotna – odznacza się automatyzmem, impulsywnością, jednostronnością w rozwoju intelektualnym i na płaszczyźnie emocjonalnej. Osobom znajdującym się na tym poziomie brak jest wrażliwości na cierpienie, śmierć, krzywdę innych, brak zrozumienia własnej śmierci. Struktura psychiczna jest zintegrowana, bez konfliktów wewnętrznych z nadmiarem zewnętrznych (Dąbrowski 1979). Prawdopodobnie jakość życia religijnego sprowadza się tu do dziedziny praktyk religijnych, ujmowanych często w sposób magiczny, wpływających z konformizmu i charakteryzujących religijność fasadową. Potrzeba kontaktu z Bogiem przejawia się jedynie w aktach zewnętrznych. Człowiek będący na tym poziomie rozwoju antropomorfizuje siły dobra i zła. U podstaw tej antropomorfizacji leży częściowo myślenie magiczne i częściowo bezrefleksyjne zbliżanie się do dobra i unikanie zła. Często wzywa się Boga w celu otrzymania pomocy i opieki w realizacji różnorodnych przedsięwzięć. Zwieńczenie sukcesem tychże przedsięwzięć może zaowocować magicznym przekonaniem o poczuciu siły. U podstaw tego przekonania leży autosugestia o dobrej relacji z Bogiem. Natomiast w przypadku niepowodzenia rodzi się strach przed gniewem i pokorą wobec Boga.

Poziom II – dezintegracja jednopoziomowa – charakteryzuje się brakiem wyraźnej hierarchii wartości. Następuje rozbitcie zintegrowanej wcześniej struktury psychicznej. Osoby te charakteryzują ambiwalencje (sprzeczne uczucia), ambitendencje (potrzeba działania i lęk przed tym), ambisentencje (sprzeczne opinie) (Dąbrowski 1979). Jednakże na tym poziomie zauważa się występowanie samokontroli, która pomaga w formowaniu środowiska wewnętrznego i życia religijnego, aczkolwiek motywem owej samokontroli jest wstyd i strach (Dąbrowski 1967), a efektem są wewnętrzne sprzeczności.

Na płaszczyźnie życia religijnego są to ambiwalencje i ambitendencje w postaci wiary i niewiary, okresy lęku przed Bogiem i okresy lekceważenia Go, okresowy ateizm i okresowe szukanie Boga i Jego opieki. Jest to początek wewnętrznego związku z Bogiem, szacunku dla Niego (pojawienie się uczuć typu *fascinosum* i *tremendum*), jak również kształtowanie się pojęcia Boga transcendentnego. Towarzyszą temu lęki, napięcia, poczucie braku tożsamości, fluktuacje uczuć pozytywnych i negatywnych. Etap ten nie trwa długo. Związany jest często z ciężkimi przeżyciami, stresami. Sposób wychodzenia z tych trudnych sytuacji, umiejętność ich pokonywania prowadzą do formowania hierarchii wartości, do osiągania coraz wyższych wartości, do przyspieszania rozwoju.

Dla rozwoju życia religijnego jest to przede wszystkim czas kształtowania się procesów, struktur i funkcji religijności. Pojawiające się sytuacje trudne, w szczególny sposób przyczyniają się do kształtowania i doświadczania treściowego wskaźnika jakości życia religijnego jak: uczestniczenie w krzyżu Jezusa Chrystusa.

Poziom III – dezintegracja wielopoziomowa, spontaniczna – to poziom, gdzie ma miejsce główny proces przekształceń psychicznych. Charakterystyczne dynamizmy tu występujące to: zaniepokojenie sobą, niezadowolenie z siebie, poczucie winy, poczucie wstydu, poczucie grzechu, poczucie niższości w stosunku do siebie. Ponadto organizuje się i dochodzi do głosu czynnik trzeci tzw. czynnik duchowy. Dzięki rozwojowi ośrodka dyspozycyjno-kierowniczego pojawiają się wartości duchowe i hierarchia wartości. Rodzi się ideał osobowości. Następuje już przekraczanie typu biologicznego i psychologicznego. Zaznacza się hierarchia struktur psychicznych. Rozwija się empatia. Instynkt twórczy przekształca się w instynkt samodoskonalenia się. W związku z pojawieniem się ideału osobowości rośnie dążenie do realizacji celów życiowych. Zaczynają pojawiać się procesy dynamizmu „podmiot – przedmiot w sobie” (Dąbrowski 1989).

Występowanie wielopoziomowych dynamizmów kształtuje hierarchię religijnych wartości. Rodzi się potrzeba sprecyzowania i spirytualizacji pojęcia Boga.

Obraz i koncepcja Boga wyłania się z własnych dążeń rozwojowych wspomaganych przez interakcje międzyludzkie. Człowiek tworzy pojęcie Boga w oparciu o własne subiektywne potrzeby, ale w transcendencji ujmuje Boga niezależnie od własnej subiektywności. Zauważa się wzrost czci dla Boga oraz świadomej i akceptowanej zależności od Boga, rozwój pokory. Wzrasta zgodność czynów z przekonaniami religijnymi. Bóg jest dostrzegany bardziej jako Bóg miłości i miłosierdzia, a mniej jako Bóg sprawiedliwości i wszechmocy.

Na tym poziomie rozwojowym występują następujące psychologiczno-formalne wskaźniki jakości życia religijnego: wolność, świadomość, miłość, intymność, obiektywizacja, transcendowanie, interioryzacja, pokój wewnętrzny.

Poziom IV – dezintegracja wielopoziomowa, zorganizowana i ukierunkowana – charakteryzuje się spokojem psychicznym, zorganizowaniem rozwojowym, gdzie następuje świadome przekształcanie struktury własnej osobowości wokół ideału osobowości, który ma na tym poziomie charakter zarówno indywidualny, jak i społeczny. Ma tu miejsce transformacja wewnątrzpsychiczna, wysoki poziom empatii, samoświadomość, samowychowanie, samokontrola, autonomia, odpowiedzialność nie tylko za siebie i za drugą osobę, ale i za społeczeństwo, w pełni działają procesy dynamizmu „podmiot – przedmiot w sobie” (Dąbrowski 1989).

W odniesieniu do życia religijnego zauważa się występowanie autonomicznej hierarchii wartości religijnych, dominowanie ideałów religijnych nad innymi. Rozwija się altruizm, a wraz z nim koncepcja Boga jako Miłości i potrzeba pogłębionej wiary w jedyność Boga i Jego osobowych atrybutów. Ma miejsce pojawienie się cząstkowego instynktu śmierci tzn. odcięcie się od tego, co może utrudniać rozwój (dobrowolna frustracja), rozwój miłości wobec innych, zgodność własnych czynów z żywioną religijnością. Rośnie równowaga i harmonia w obrębie religijności, ponieważ intelektualne, uczuciowe i wolitywno-działaniowe funkcje zaczynają ściśle ze sobą współdziałać. Wzrasta także potrzeba dialogu z Bogiem.

Pojawienie się nowych dynamizmów warunkuje pojawienie się kolejnych wskaźników jakości życia religijnego: szczęścia ujmowanego jako akceptacja swego życia, integracji rozumianej jako równowaga psychiczna, autonomii, znakowego ujmowania rzeczywistości religijnej, które to ujmowanie przekształca życie danej osoby i wreszcie – owoców życia. Ponadto na tym poziomie zauważa się obecność wszystkich struktur, które są zasygnalizowane przez treściowe wskaźniki jakości życia religijnego.

Jest to czas szczególnego odchodzenia od egocentryzmu, kształtowania w sobie autonomii i autentyczności oraz poczucia odpowiedzialności. Przekłada się to nie tylko na coraz bardziej satysfakcjonujące funkcjonowanie

w relacjach interpersonalnych, ale przede wszystkim na coraz bardziej autentyczną i pełną miłości relację człowieka do Boga.

Poziom V – integracja wtórna – występuje po okresowym rozbiciu jednopoziomowym i wielopoziomowym. Tworzy się nowa integracja osobowości. Osobowość ta jest samouświadomiona i samopotwierdzona. Zauważa się brak dynamizmów charakterystycznych dla niższych poziomów rozwojowych. Działają tutaj takie dynamizmy rozwojowe, jak: autonomia, autentyzm, odpowiedzialność, dynamizacja ideału osobowości, najwyższy poziom empatii i samoświadomości oraz wysoki poziom poczucia rzeczywistości. Na tym poziomie tworzy się unifikujące centrum dynamiczne indywidualne (esencja indywidualna) i społeczne (esencja społeczna). Indywidualne przejawia się w zdolnościach, talentach, zainteresowaniach, trwałych i jedynych w swoim rodzaju związkach miłości i przyjaźni, w świadomości swej tożsamości. Społeczne wyraża się w dojrzałym funkcjonowaniu społecznym, tzn. cechuje je autentyczny i autonomiczny stosunek do innych ludzi oraz wysoki poziom świadomości społecznej (Dąbrowski 1989).

Na płaszczyźnie życia religijnego następuje jednoczenie się z Bogiem poprzez medytację i kontemplację. To prowadzi do coraz głębszego rozumienia Boga. W pełni rozwinięta jest przez medytację i kontemplację postawa miłości, jednocząca Boga z ludźmi. Charakterystyczna dla tego poziomu jest całkowita gotowość poświęcenia się dla innych i dla swojej wiary. Zjednoczenie z Bogiem poprzez miłość Boga nie zmniejsza świadomości własnej indywidualności.

W przypadku, gdy trudno jest otrzymać odpowiedź od Boga, relacja z Bogiem opiera się na kontynuacji transgresji siebie, przez tworzenie i odkrywanie wartości wyższego rzędu.

Należy więc stwierdzić, iż jakość życia religijnego na tym poziomie rozwoju ukierunkowana jest ku pełniejszej, głębszej relacji człowieka do Boga. Struktura religijności jest mocno zintegrowana, a wszystkie jej parametry wzajemnie się przenikają.

4. Wnioski

Rozwój człowieka w ujęciu Dąbrowskiego przebiega przez poziomy rozwojowe, których charakterystyczną cechą jest występowanie określonych dynamizmów rozwoju. Zadaniem człowieka jest dążenie do wszechstronnego rozwoju, ku wyższym wartościom, ku tworzeniu się osobowości, którą stanowi organizacja psychiki na poziomie wyższym – alterocentrycznym lub teocentrycznym.

Powyższa analiza miała na celu ukazanie zmian, jakie dokonują się w psychice człowieka na różnych poziomach rozwojowych i jak można je odnieść do określenia jakości życia religijnego. Znajomość dynamizmów kształtujących rozwój, czas ich występowania, sposób działania pozwala stymulować proces rozwojowy, ukierunkowywać ku wyższej jakości życia na wielu jego płaszczyznach, a w tym także – religijnej.

Należy podkreślić, iż powyższe rozważania dotyczą rozwoju człowieka dorosłego, jako że koncepcja rozwoju osobowości K. Dąbrowskiego odnosi się do dorosłości. Koncepcja ta jest typowym przykładem dla cykliczno-fazowego modelu zmiany rozwojowej (por. Brzezińska 2000). W modelu tym wyróżnia się następujące po sobie fazy: progres, *platou*, regres i kryzys, z których najważniejsze są: regres i kryzys. Podczas trwania regresu następuje rozbięcie istniejącej już struktury (dezintegracja), by mogła ukształtować się nowa struktura na wyższym poziomie pod koniec kryzysu. Kolejne fazy tworzą cykl. Jeden cykl przypada na jeden poziom rozwoju. Następujące po sobie poziomy rozwoju osobowości są wpisane w bieg życia ludzkiego – przede wszystkim w dorosłość. Dynamika rozwoju wertykalnego dotyczącego osobowości i przemian życia religijnego jest indywidualna dla każdego człowieka. W tym miejscu możemy mówić o zmianach interindywidualnych.

Tym, co jest najbardziej interesujące w rozwoju wertykalnym, to przejścia (*transitions*) między poziomami. Ciekawym wydawałyby się przejścia między poziomem II i III oraz IV i V rozwoju osobowości oraz towarzyszące im przemiany religijności. A także wpisanie tychże przekształceń w bieg życia ludzkiego. Jednakże rozważania te będą przedmiotem kolejnego artykułu.

BIBLIOGRAFIA

- Brzezińska A. (2000). *Spółeczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Dąbrowski K. (1967). *Personality-shaping through positive disintegration*. Boston: Little, Brown, and Co.
- Dąbrowski K. (1979). *Dezintegracja pozytywna*. Warszawa: PIW.
- Dąbrowski K. (1984a). *Osobowość i jej kształtowanie przez dezintegrację pozytywną*. Lublin: PTHP.
- Dąbrowski K. (1984b). *Funkcje i struktura emocjonalna osobowości*. Lublin: PTHP.
- Dąbrowski K. (1989). *W poszukiwaniu zdrowia psychicznego*. Warszawa: PWN.

- Dąbrowski K. (1994). *Trud istnienia*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Walesa Cz. (1997). Psychologiczna analiza zmian w rozwoju religijności człowieka. *Roczniki Filozoficzne – Psychologia*, 45, 4, 109-132.